

Жеркви нашого лихоліття.

М. Т. Симонов, (ум. $\frac{26. \text{XII. } 1900}{8. \text{I. } 1901}$), С. Д. Ніс, (ум. $\frac{18. \text{XII. } 1900}{10. \text{I. } 1901}$).

Не влезала ся ще земля на могилі одного з найвиднійших діячів наших, Ол. Кониського, як маємо знову дві свіжі могили: 26 грудня минулого року у Лубнях опочив Матвій Терентевич Симонов (Номис), а 28 того-ж місяця в Городні помер Степан Данилович Ніс (Доброніс). Обидва небіжчики належали до старого покоління наших діячів, і хоч діяльність їх ні великістю, ні результатами й не дорівнює безупинній і кипучій діяльності Кониського, але все-ж були вони помітними трудовниками на рідній, убогій ділянці літературній ниві, були-б „людьми“ й не тільки на нашому українському „безлюдді“. Сподіваючись, що про Кониського буде ще мова у „Вістнику“, що хтось із земляків зробить широку і докладну оцінку його великої, невсипущої праці (а се тим більш потрібно, що з іменем Кониського зв'язано багато історичної вартості подій і життя його буде разом у деякій мірі історією українського руху за останніх 40 літ), ми сим разом хочемо зняти розмову тільки про двох останніх небіжчиків.

Наче навмисне, а не випадково трапилось, що доля поклала обох небіжчиків наших на вічний спокій мало не в один день, — ніби одного чоловіка поховали. Та й справді, в діяльності Номиса й Носа було багато схожого, не вважаючи на деякі відміни в обставинах життя особистого, професії та інших таких зверхніх ознаках. Почавши свою літературну діяльність мало не в один час,

обидва були перш усього етнографами і хоч пробували сил і в красному письменстві, але й тут лишилися етнографами, і тут у обох етнографія брала перевагу над артизмом; обидва були глибокими знавцями народньої мови, звичаїв і всього народного життя. Нарешті обидва вони після перших досить гарних та вдатних як на молодий вік „літературних проб“ замовкли на довгі-довгі роки — аж до смерті; імена їх майже не зустрічають ся в письменстві за останні часи, і молодші покоління українські хоч і звикли з пошаною згадувати їх, яко „Основян“ — ветеранів нашого письменства, але з іменами їх не звязують нічого виразного, тривкого. Пошана в данім разі межувала вельми близько з забуттем, що почало ся вже за життя небіжчиків. Вельми сумна се доля для письменника, але Номис і Ніс у тому самі почасти й винуваті: занадто вже довго вони не нагадували про себе громадї своїми працями, хоч сили і здатности до того, здасть ся, було у них досить... Які причини спонукали їх „поламати перо“ і занехати літературну діяльність, — тепер ще годї дізнати ся, маючи такі убогі відомости про їх життя, які ми маємо; але-ж можна гадати, що причини сього коренили ся не в обставинах їх особистого життя, а в тих загальних причинах, що не одного талановитого письменника українського звели ні нащо, живцем поклали в домовину, або його працю зменшили до minimum'a... Таких жертв українського лихоліття маємо досить і до них безперечно треба залучити і наших небіжчиків.

I.

Матвій Терентевич Симонов походив із стародавнього козацького роду, що мешкав у містечку Оржиці (в Полтавщині) і писав ся звичайно Симоном. Дід нашого етнографа додав до свого родового прозвища о в і Симони перетворили ся на Симонових. Отже, не вважаючи на таку видиму познаку „офіційного обрусенія“, родина Симонових була чисто старосьвітською: приточивши до українського прозвища великоросійський кінчик, Симонови лишили ся все-ж таки Симонами, Українцями; всі родові традиції, всі звичаї народні твердо заховали ся в тій родині, як про те свідчать писання Матвія Терентевича, що мають у собі безперечно багато автобіографічних даних.

М. Т. Симонов побачив світ 9 (17) падолиста 1823 р. в селі Зарозі, куди вийшли з Оржиці його предки в 30-х роках XVIII в. Він почав тямити себе дуже рано, а р. 1826 вже засадили його за граматку, спершу дома, а опісля у замужньої сестри, під доглядом справжнього „шпехтаря“ (інспектора). Спочатку р 1832 малого Матвійка відвезено до школи в Лубні; р. 1835 батько віддав його до духовної семінарії в Переяславі; потім рр. 1840—44 він учився в Полтавській гімназії, а рр. 1844—48 в Київському університеті. Після університета Симонова зараз же послано в Ніжин, де він учив у гімназії російської мови і літератури, а трохи згодом у Немирів (на Поділлі). Залишивши педагогічну діяльність, Симонов перейшов у Петербург на службу в „Государственный Контроль“; служив опісля в „контрольных палатах“ у Пскові, Катеринославі та Житомирі. Коли Лубенське земство засновало своїм коштом гімназію в Лубнях (р. 1873), то на директора її покликало Симонова, і вдруге на педагогічній службі він прослужив аж до р. 1877, коли залишив урядову службу цілком і вийшов на пенсію. Але йому, певне, потрібно було якоїсь громадської діяльності, бо незабаром бачимо його на земській службі — головою Лубенського земства, митовим суддею та головою з'їзда мирових суддів. 26 грудня минулого року Симонов помер у Лубнях, добро своє (37000 рублів) відписавши земству на урядження „лікарського пункту“ в рідному селі Зарозі.

Перші літературні проби Симонова належать до р. 1847 чи 1848 і, як признаєть ся сам автор¹⁾, повстали вони цілком випадково. В той час Симонов тяжко захорував на очі, робити нічого не міг і з нудьги почав списувати олівцем (первісно по українськи) свої дитячі спомини; опісля переклав їх на мову російську, переробив і післав до органа тодішніх славянофілів російських — „Русской Бесѣды“, де в IV-тій книжці за р. 1858 їх і надруковано під заголовком „Отрывки изъ автобіографіи Василія Петровича Бѣлокопытенка“, під прибраним іменням Номис (анаграма фамилії Симон). Коли молодий автор побачив свої записки надрукованими, то се додало йому відваги і охоти до дальшої праці на тому-ж полі, і від тоді він почав писати свої спомини вже „запоєм“²⁾. „Отрывки“ друковано далі в „Основі“ за р. 1861

¹⁾ »Рассказы М. Т. Симонова« (Київ, 1900), стор. XV.

²⁾ Ibid.

(кн. 3, 5, 6—7) та „Черниговскомъ Листкѣ“ за р. 1863 (ч. 12). Р. 1859 в збірнику Куліша „Хата“ надруковано Номисове оповідання „Дід Мина і баба Миниха“; далі в „Основі“ за р. 1861 — „Різдвяні сьвятки“ (кн. 3, 5—6) і оповідання „Тітка Настя“ (кн. 4)¹⁾. Р. 1864 в Петербурзі вийшла капітальна праця: „Українські приказки, прислів'я і т. н. Спорудив М. Номис“ з переднім словом „од видавця“. Коли додамо сюди ще статі „Крѣпостное населеніє въ Россіи“ („Основа“ 1861, кн. 2), „Де-що про українське писання і про словозбір К. Шейковського“ („Черниговскій Листок“, 1862, ч. 2 і 3) та „Замѣтки къ юбилейной по случаю 25-лѣтія Лубенской гимназіи запискѣ“ (Київ, 1898)²⁾, то ми згадаємо все, що появило ся з-під пера Симонова.

„Отрывки изъ автобіографіи В. П. Бѣлокопытенка“ безіменно містять багато автобіографічного матеріалу; се споминки самого автора про свій дитинний вік. Маючи велику вагу для життяпису Симонова, вони разом з тим добре малюють побут і всі обставини життя українського дрібного старосьвітського панства, що не одбігло ще далеко від народа і жило з ним майже однако-вим життям: поділяло його невеличкі радощі і зазнавало однако-вого смутку і лиха від тодішнього соціяльно-громадського ладу. Патріархальні народні звичаї, просте без хитрощів нових часів життя тогочасне, скрашене в оповіданні нашого автора якимсь теплим, любовним гумором, проходить перед читачем і навіває йому багато споминів про недавню, здасть ся, давнину, що так від-мінила ся тепер, вивела ся мало не до останку. Разом з тим Симонов правдиво і вельми вдатно малює психологію дієвих осіб, що стоять, мов живі, в своїй оригінальній, простій, сказати-б — убогій красі... Візьмемо хоч би ту сцену, де списано від'їзд автора „Отрывковъ“ з дому перший раз у школу, — хто з нас, навіть молодих віком людей, не переживав тих самих почувань, що й автор, розлучаючись з рідною домівкою; тієї туги та смутку, що налягали важким, надмірним гнітом, до розпуки близьким, на чисту, вразливу душу дитини, вперше на віку відірваної від рідні і закинутої між чужі люде та суворі непривітні обставини, на ту прикру, далеку від тихого родинного життя „науку“, що й досі

¹⁾ Всі вище поименовані твори увійшли в „Рассказы М. Т. Симонова“, що видала р. 1900 у Києві редакція „Кіевской Старини“.

²⁾ „Замѣтки“ сі мають вагу для життяпису автора.

ще панує по наших школах?... Зверхні форми, певна річ, відмінилися, але зміст школи той сам лишився, — він і тепер псує дітей, або забиваючи їм памороки, або роблячи з їх протестантів без певного ґрунту проти сучасного ладу, — яких-будь позитивних здобутків і не питає!... Перші шкільні враження у „Отривках“ Симонова так майстерно описані, так живо і правдиво, що мимоволі захоплюють читача і нагадують йому багато подібних подій з власного життя. А „Різдвяні Святки“ — як багато, побіч чисто етнографічного матеріалу, подають вони так само мистецьки описаних сцен з життя, що пояснюють народні звичаї, заглиблюються в психологію народу і zarazом блищать справді артистичним виконанням. Описи вечері на „багату кутю“ (дивись начерк „Багата кутя“), або колядування („Святий вечір“) можуть дати багато правдивої утіхи кожному читачеві.

Трохи слабшими здаються нам Симонова проби в красному письменстві. Він з природи своєї був перш за все етнографом, „битописателем“, тим то його етнографічні праці та спомини, оздоблені прикметами художних писань, закрашені зразками справжнього, невимушеного гумору, й роблять таке глибоке враження на читача. Етнографічно цінні і оповідання „Дід Мина і баба Миниха“ та „Тітка Настя“, але-ж — тільки етнографічно. Щоб стати справжніми артистичними утворами, їм багато де-чого бракує, — вони занадто ростягнені, написані мляво, наче напів-сонно, отже й не роблять на читача того враження, як попередні твори. Зразу бачиш, що автор ніби вийшов зі своєї сфери, яку опанував цілком, і перейшов до невідомої, де плутається, епотикається і йде вперед на-пóмацки. Намагаючись правдиво переказати те, що бачив, Симонов за сими намаганнями забуває про вигоди штуки. Етнограф поборов і задушив художника...

Але не в етнографічних начерках і не в оповіданнях Симонова лежить найбільша його заслуга в українському письменстві і вага усієї його діяльності. Підвалину і центр її становить друга праця, що вславила ймення свого автора і придбала йому популярність не тільки на цілій Україні, а й поміж чужими людьми, що цікавляться словесними творами, записаними від народу, — се збірник українських приказок, виданий р. 1864 у Петербурзі під заголовком: „Українські приказки, прислів'я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис“, з передмовою „од видавця“ (сторін має VII + 304 + XVII великої 8-ки).

В основу цієї капітальної не тільки в українській етнографії праці покладено рукописний збірник Опанаса Марковича, відомого етнографа і патріота українського, чоловіка М. О. Марковички (Марко Вовчок). Збірник сей, як у передмові до „Українських приказок“ каже Симонов, мав у собі „з відмінами з пів сотні тисяч або й більш“¹⁾ приказок, що записав сам Маркович, „туляючись по різних сьвітах і Українах“, або постачили йому інші збирачі етнографічного матеріалу²⁾. До записаних в уст народа безпосередно приказок долучено було в збірнику також і ті, що були вже надруковані ранійш по різних етнографічних виданнях. До цієї вельми багатой збірки сам Симонов додав ще збірники інших людей, яких згадує в передмові, а саме: Василя і Миколу Білозерських, Богуславського, Волковського, Залюбовського, Ол. Кониського, Косовцева, П. Куліша, Олександра та Василя Лазаревських, Левченка, Миловиденка, Руданського, Дм. Стороженка, Шиманова, Щербака та Яцімирського. Упорядчик, — що сам, а що за підмогою Коховського, Конге і Камінецького, — переглянув і повибрав приказки з усіх сучасних видань українських: Квітчиних „Повістей“, Кулішевих — „Граматки“, „Записок о Южной Руси“ та „Чорної Ради“, Шевченкового „Кобзаря“, в „Основи“, „Черниговскаго Листка“, Київських, Чернігівських та Полтавських „Губернскихъ Вѣдомостей“, збірослова Шейковського та ин. З усього отсього матеріалу склав ся великий збірник, що містить 14339 (не рахуючи одмін) приказок та 505 загадок.

Як бачимо з генези праці Симонова, упорядчик до завдання свого взяв ся вельми старанно і пильно: він не зупинив ся над самим друкованим матеріалом, а скористував ся і надрукованими працями всіх людей, про яких більш-менш відомо було, що вони працюють на етнографічному полі, і вибрав звідусіль, що тільки можна було вибирати. Не легка се була робота: і матеріалу набиравась сила-силенна, та й взірців на таку працю, — готових, вироблених взірців, що їм тільки того й ждали, аби їх прикласти до діла, — у нас тоді ще не було. Довело ся Симонову орати цілину, прокладати шлях новим трудовникам на тій-же

¹⁾ „Українські приказки“ і т. и., „Од видавця“, стор. I.

²⁾ Горобинський, Дорошенко, Загорський, Камінецький, Крушельницький, Лавриненко, Мокрицький, Мокринський, Дм. Ст. Ніс, Орловський, Панченко, Паламаревський, Підгасевський, Примо, Анатоль Свидницький та ин.

ниві, виробляючи самотужки метод роботи і систему упорядкування матеріалу та поборюючи інші труднощі, яких було, здається, досить... До того-ж весь матеріал мав він у руках не разом: де-хто зі співробітників прислав свої записи тоді, коли робота над упорядкуванням приказок була вже скінчена і навіть книжка почала друкувати ся, — і впорядчик мусів не раз, не два переглядати цілий збірник, шукаючи відповідного місця новому матеріалови. „Не десять і не двадцять разів, — каже він, — проходив я усі приказки, щоб не було оттого неладу... Набадураси отсе, переглядаючи, приказку, що позавчора або тиждень назад десь була (приказок сила, не день і не два треба, щоб перейти їх); почнеш шукать — і наскочиш на таке, що десь сьогодні чи вчора було; робиш замітку, шукаєш далш — знову на щось натрапив... Годин через три-чотири так у тебе в голові помутить ся від тої плутанки по картках, що хоч кинь роботу: тут же, карток через п'ять-шість, або і в двох картках поруч натикаєш ся на однакові приказки і сього не примічаєш... кинь же роботу до завтрього або поки одпочине голова — і казати нічого. Кажу, що розуміє добре се діло тільки той, хто над ним сам працював, а найпаче, коли у його була така страшенна сила приказок і одмін, доставались вони йому не разом, збірники були пошиковані по азбуці, або иньшим штибом, ніж у мене“¹⁾.

Кажучи коротше, — се була якась надмірна, „каторжна“, як на одного чоловіка праця — отсе улаштування тисячів дрібних карток з приказками!

Тепер треба ще сказати, яким шляхом ішов у своїй роботі Симонов, якого методу ужив він і як взагалі дивив ся на свою роботу, — тоді виявить ся перед нами і вартість і хиби його праці. Але дамо слово знов самому впорядчикови. „Беручись за видання приказок, — каже він, — я не дбав, щоб книжка була охаючена, як звичне бувають такі видання у сильних, напр., німецьких письменників; щоб тут було і про культ, і про приказки старі і нові, сякі і такі: я добре відав, що для таких книжок треба не року-двох, а віку, та ще й не одного, а багатьох, а тим часом у нас ради сього не зроблено майже нічого-сенько. Я тільки одно мав на меті: щоб книжку видать яко мога скорійше і щоб з неї користи було яко мога більше. Про останнє нічого балакать;

¹⁾ »Українські приказки«... стор. VI—VII.

поспішав же я ради того, щоб був спосіб користуватись приказками, або й лаштувати їх до справді хорошого видання — не одному, а кожному, хто забажає; щоб хто збирає отті перли від народу, знав, що є вже, а чого нема; щоб було до чого тулити ся і примірювати“ (тамже, II).

З сих слів видно, що впорядчик добре тямив і наукову, і практичну вагу збірників, і ті вимоги, що прикладає до таких видань етнографічна наука, в той час ще зовсім слаба у нас. Ще краще в тому переконаємо ся, переглянувши самий збірник та звернувши увагу на спосіб розложення приказок, ужитий Симоновим. Перше такі збірники, як отсей, укладали ся вельми не мудро: впорядчик розкладав приказки в азбучному ладі — та й по всій роботі. Такий спосіб для впорядчика найлегший, але кожне з першого погляду бачить, що він цілком не науковий, бо не має в основі своєї нічого тривкого, ніякої певної системи, ніякого ладу, — се чисто механічна робота і про наукову вартість її шкода й говорити. До того-ж така безсистемна праця і для практичного вжитку вельми незручна: одна й та сама приказка, записана в двох місцях, починає ся часто не однаково, не з одної літери, — отже в збірнику єї варіанти стоять далеко один від одного — і нехай той, кому треба, відшукає їх між тисячами інших!... Треба було віднайти иньший спосіб, котрий більш відповідав би і науковим, і практичним вимогам. Симонов зі своїм завданням справив ся, як не можна було краще. Замість „пошикувати“, як він каже, приказки по азбуці, він поклав у основу збірника розложення по речам: спершу у його стоїть релігія (віра, Бог, гріх, піст, совість, молитва, церква, сьвято, чорт, пекло, чернець, піп і т. и.), далі космографія (сьвіт, місяць, неділя, від льоду до льоду і т. и.), історія і національні відносини (старовина, тепер, Україна, гетьман, Січ, козак, Москаль, Лях, Жид, Циган, Німець і т. и.), соціальні відносини, економічні, людина і ріжні прикмети людські та їх життя родинне, господарське і т. и. Уже з сього видно, що Симонов, почавши з найвищого, після народнього сьвітогляду, абстрактного поняття — релігії, ступінь по ступневи, цілком консеквентно і натурально переходить до інших, більш конкретних, і дає цілу картину народніх поглядів на ту чи иньшу справу. Коло кожної приказки позначено, де або ким її записано, проставлено відміни (часом досить численні) і иноді розкрито

народне джерело (анекдот, побрехенька, казка), з якого повстала приказка. Кінчається збірник вельми старанно укладеним азбучним показчиком до приказок та загадок, щоб улекшити користування багатим матеріалом, надрукованим у збірнику. Кілька слів від упорядчика ще краще вияснять нам спосіб, якого він держався.

1) „Я містив у книжку, — каже він, — усе, що було в збірниках (загадки, шепоти, зацуровання, замовляння): все комусь знадобить ся! 2) шиковав збірники в такі лави, щоб не психологія була основою, або що иньше письменське, а як, на мою думку, огулові користнійш — чи то з погляду одшукування в книжці, чого треба, чи по легкості в читанні, запам'ятуванні; 3) містив одміни, що хоч чим небудь примітні, хоч яким словом, навіть вимовою слова; і 4) містив усе, як воно було записане, не вважаючи, що дешиця покалічене¹⁾ — пописмачене, поляшене, помоскалене, — або що писання де-яких слів не того стибу, який уживається тепер в наських книжках: що насєке — щирець, а що не насєке — про те, думав я, пірано розправлять; а що до писання — нехай іде! нехай виявляються всі місцеві вимови; колись усе те посудачать — може й книжковому дечому треба буде трошки поруйнувати ся²⁾“.

Ми вже знаємо, якого напрямку держався Симонов на своєму важкому шляху; згадували й про те, що всю трудноту такого діла, як упорядкування кількох десятків тисяч приказок, може тільки той до-ладу зважити, хто сам працював коло такого діла. Не диво отже, що в праці Симонова трапляються іноді недогляди, помилки: часом одна приказка містить ся двічі, иньшим разом де-що попало не у відповідне місце. Але яка се все дрібниця в порівнанні до величної праці упорядчика! Не диво отже, що ті, кому трапляло ся писати про працю Симонова, згадували з такою пошаною його йменне. Автор відомої „Історії русскої етнографії“,

¹⁾ Цікаву примітку до сих слів робить Симонов: „Каліч і дуже частенько таки трапляється. Та й не диво: багацько приказок, певно, записано не просто від народу, а з пам'яті, а пам'ять в таких разі робить наче той бик, що, мовляв, куди навик, туди і тягне; а може хто й тієї думки був, що, мов, як же такому нечупарному, варязкуватому та між письменні люде! Мовлячи огулом, з сього боку треба сторожко приступати до приказок, щоб не хибить і не вважають за насєке таке, що воно зовсім не нашої парафії“. Увага ся свідчить, що Симонов критично переглядав матеріал, котрий мав у руках.

²⁾ Ibid. II—III.

славний -учений російський Ол. Пипін атестує працю Симонова, як „собрание пословицъ, которое остается до нынѣ однимъ изъ капитальнѣйшихъ произведеній малорусской этнографіи“¹⁾. Симонов, — каже далі д. Пипін, — „багато власної праці положив на те, щоб скільки мога користування своєю збіркою улекшити, себ-то — розкрити зміст народного прислів'я з усіх його боків, а сього в такій мірі далеко не зроблено навіть в зібранні Даля“²⁾. В устах російського ученого така хвала заважить багато!... Де-які вади своєї праці завважив і сам Симонов і вияснивши в передмові причини, з яких вони повстали, щиро просить читачів не порешувати, „оже ся описав, или переписав, или не дописав“³⁾. Тямить він добре й те, що його збірник далеко не вичерпав усієї „народної мудрости“, — „що є в отсій книзі, — каже він, — то тільки частина того, що є у народа. Де-хто слав мені десятків пять-шість приказок і траплялось так, що з тих пяти-шести десятків три четі, навіть пять шестин або і девять десятии було таких, що в збірниках Опанаса Васил. (Марковича) і иньших зовсім не було. В збірниках Опанаса Васил. і М. Білозерського найбільш приказки з Черніговщини, — здавалось би, що ними уже все повидзьобувано по тих сторонах; одже Опан. Вас. слав мені потім черніговські приказки, д. Камінецький заночував коропські — що зовсім нові були. Виходить, добродійство, роботи — аби тільки хіть! і найпаче на Правобоччі, і найпаче оттам, де, мовляв, „сама патока“⁴⁾.

Таким закликком до праці на етнографічному полі до земляків кінчить Симонов своє передне слово до „Українських приказок“. Надії і сподівання сього старшого нашого етнографа по частини вже справили ся і взагалі що до праць етнографічних і що до приказок народніх з окрема, — доказом тому суть ті зібрання

¹⁾ П и п и н ъ, Исторія русской этнографіи, т. III. Этнографія малорусская. стор. 368.

²⁾ Ibid., стор. 369. Даль Володимир Іванович (род. 1801, † 1872) відомий російський етнограф, лінгвіст і письменник, звісний також під прибраним іменням Козака Луганського; опріч беллетристичних творів видав: „Пословицы русского народа“, „Толковый словарь живого великорусского языка“, „Картины изъ русского быта“ та ин. Серед етнографів російських займає видатніше місце.

³⁾ Українські приказки і т. п., стор. VI.

⁴⁾ Ibid., стор. VII.

приказок, що надруковані вже Чубинським¹⁾, Драгомановим²⁾, М. Ф. Комаровим³⁾, Манжукою⁴⁾, Б. Д. Грінченком⁵⁾ та иньшими, але ще більше тієї „патоки“ єсть недрукованої. У самого, кажуть, Симонова була вельми багата збірка приказок, які він збирав і після виходу в світ „Українських приказок“: відомо нам теж дещо про збірку д. Роминського, що містить над 30.000 приказок; єсть, певно, і у иньших збирачів того матеріялу чимало, — словом, і тепер ще „роботи — аби тільки хіть!...“ Коли появлять ся і сі нові збірники, що певне й матеріялом будуть багатіші, і упорядкованнем догіднійші, то й тоді навіть слава М. Т. Симонова останется непорушеною і за ним завжді буде заслуга впорядчика першого наукового видання українських приказок.

II.

Менш відомі життє і діяльність другого недавнього небіжчика, Степана Даниловича Носа; він поділив трагічну долю многих і многих українських письменників, що мало не цілий вік працювали на ниві письменства, писали багато, а про те ніхто не знає ні їх самих, ані їх творів: вони писали, складали написане в шуфлядку і були мабуть чи не єдиними читачами своїх творів. Причина сього лежить у загальному становищі українського письменства, — становищі літературного парії зупиненого в своїому нормальному розрості непереможною силою сторонніх обставин. Спершу чоловік на щось надієть ся, його пориває до літературної праці; він пише, — „а цензура ліберальна все черкає та черкає“... Борсаєть ся, борсаєть ся отак чоловік поміж Сцвллою власного потягу до літературної праці і Харибдою цензурних заборон і нарешті приходить до сумного переконання, що хоч рук йому не звязано, та рота щільно затулено... Більш енергічні робітники шукають способу — як би скинути ту навісну повязку і все таки

¹⁾ Чубинській, Труды этнографическо-статистической экспедиции, т. I, Київ, 1872.

²⁾ Драгоманов, Малорусскія народныя преданія и рассказы, Київ, 1876.

³⁾ Комаров, Нова збірка народних малорускихъ прыказокъ, Одесса, 1890.

⁴⁾ Манжура, Сказки, постоицы и т. и., Харькѣв, 1890.

⁵⁾ Грінченко, Етнографическіе матеріялы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, вып. I, Чернигѣв, 1895.

працювати; на иньшого-ж нападає знеохота, кидає він працю, на яку колись покладав може великі надії і замовкає цілком, а коли вже прийде непоборима охота вилити на папір те, що лежить на серці, то написавши — ховає в шуфлядку... Муки Танталові мабуть дурниця в порівнанні до тих мук, що повинен почувати такий живцем похований письменник із завязаним ротом, — особливо, коли він справжній художник і творчість — його стихія.. Обставини, що доводять до того, пожерли у нас так багато жертв, — талановитих жертв, надії рідного краю, так дали ся вже нам у знаки, що варто було-б обговорити їх докладно, розважити з усіх боків, спізнати добре причини їх і наслідки, — тоді може, знаючи лихо, знайдемо й спосіб запобігти йому; поставивши діагноз, ачеї же відшукаємо й ліки на хворобу...

Степан Данилович Ніс¹⁾ був родом із Конотопського повіту в Черниговщині. Скінчивши університет у Києві, Ніс був кілька літ оператором у Чернигові при „Врачебной Управѣ“, але недовго: загальна реакція, що слідом за „епохою великих реформ“ запанувала в Росії, і спеціальні „мѣропріятія“ що до українства лишили свій слід і в житті Носа: р. 1863 його заслано в Білозерське — місто на півночі Росії, в Новгородщині. Причини заслання, як і того, чи довго йому там довело ся пробувати, ми не знаємо. Можна тільки догадувати ся, що заслано його мабуть чи не за „распространеніє малоросійской пропаганды“, як заслано тоді з тієї-ж причини Кониського і ще де-кого з Українців. Відсидівши призначений термін на півночі, Ніс вернув ся на Україну; на останці оселив ся він у Городці, лікарюючи, де й дожив віку до кінця зберігши свої давні українські симпатії.

Перша літературна праця Носа — оповідання „Хуртовина“ — надрукована була в „Основі“ р. 1861; в „Основі“-ж появили ся два начерки під заголовком „Людська память про старовину“; перегадом у Києві видано анонімно Носові дві популярно-наукові брошури: „Про хвороби і як їм допомогти“ (1874) та „Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя“ (1875); на рещті р. 1897 в збірнику „Складка“, що видав у Петербурзі д. Білиловський, з'явило ся оповідання „Запорожець Абиух“. Отсе і все, що було надруковано за життя автора з його творів, коли

¹⁾ Сі вельми неповні звістки про життя Носа дістали ми від Ол. Я. Кониського.

не лічити ще чисто етнографічних матеріалів, зібраних ним. З передмови Номиса до „Українських приказок“ довідуємося, що вкладчиком до Марковичевого збірника між иньшими етнографами був і Ніс; імя його зустрічаємо і в иньших етнографічних виданнях і навіть останніми часами находимо зовсім свіжу звістку про численні етнографічні матеріали, що переховувалися у небіжчика¹). Але се далеко не всі ще його твори; те, що виявлено досі світові, становить хіба невеличку частинку з того, що вийшло з-під його пера. Ніс був одним із тих письменників, що, не залишаючи письменства, складали свої писання у власну шуфлядку і переховували їх там до слушного часу... Кілька років назад д. Василь Лукич, діставши певні відомости про недруковані писання Носа, — мабуть від якоїсь до небіжчика близької людини, а може й від його самого, — подав їх у „Зорі“ докладний реєстр. Як довідуємося з замітки д. Лукича²), у Носа переховувалися ось які рукописи, зовсім налаштовані до друку. Повісти й оповідання: 1. Данько Грабина від шведського руйного часу, на 1723 рік. 2. Дві долі. 3. Сон на Багату Кутю. 4. Мовчанів рід. 5. Безталанна. 6. Рокове. 7. На „рубежі“ еманципації волі. 8. Маленька приповідь. 9. Мов заповідяно. 10. Батькова дочка Ясновидівна. 11. Запорожець Абиух. 12. Гриць Чупренко, запорожський наїзд на Татарву. 13. „А вгадайте, пані, яке ваше?“. 14. Обручники - новохрещенці. 15. Павло Всеядучий (Становий пристав). 16. „Хоч ти, перекотиполе безталанне, посвідчи про мою смерть“. 17. Огрядна пані. 18. На хуторі у Сидора Корнієвича Репетьки. 19. Ой, Боже наш, Боже, що та любов зможе! 20. Чумацький табір. Ніч на степу. 21. Багата кутя. 22. Про Гриця Мірошниченка. 23. Приповідь цигана Хоми. 24. Евмен Хомич Товстопупенко (родословного дерева римський дворянин). 25. На хуторі у Івана Григоровича Дриги. 26. Приповідь старого Цимбала: „вік прошкандибать — не пучкою перекивать“. 27. Друга приповідь старого Цимбала: „поговоримо, Машко, про людей, а люде про нас ще й більш“. 28. Голуб Турман. 29. Овсійко. 30. На бакші. 31. Он де скарб. 32. Квіт за квіт. 33. Три Добродії і один Підчаший. Драматичні твори: 34. Учений

¹) Кіевская Старина, 1901, кн. I, стор. 1—3 („Документы, извѣстія и замѣтки“).

²) Зоря, 1894, стор. 505.

синок, або український Дон-Кихот, Домінус Максим Спіноза (комедія). 35. Ніч на Івана Купала. 36. Бутуз де Лотрига, перший підставний болгарський князь (комедія). 37. Як Мордух плавав у пана на помості (комедія). Окрім поіменованих белетристичних творів у автора було чимало всякого дрібязку: причти, приказки, епіграми („шигачки“), цілі перекази народні, як у „Записках о Южной Руси“ Куліша, оповідання столітнього Запорожця про початок світа, багато творів інших авторів переважно з молодіжи і записки побутового українського життя, котрі Ніс вів від р. 1852, заводячи до їх усе важніше в українському житті.

Вже коли судити по самим заголовкам творів Носа, багато між їми повинно бути вельми цікавих коли не артистичною вартістю своєю, то бодай з побутового, етнографічного боку. Як би вони всі були надруковані, може-б автор показав ся перед громадою зовсім у иньшому світлі... На превеликий жаль, усі ці твори, окрім одного оповідання „Запорожець Абиух“¹⁾, не відомі, і ми мусимо судити Носа, як письменника, по тим тільки, сказати-б, „першим пробам“, що надруковані були в „Оснoві“, та його популярним оповіданням. Дуже і дуже можливо, що наш осуд, заснований на такій хиткій підвалині, як вельми мала частина творів, ще й до того самих ранніх, буде цілком хибний і не дасть правдивої оцінки ні таланту автора, ні його писань. Але се вже не наша вина.

Перше оповідання Носа „Хуртовина“²⁾ належить до циклу тих, мовляв, фотографій з життя, чи оповідань чисто етнографічного змісту, що напували в 60-х роках у російській літературі і мали свій вплив певно й на нашого автора. Не задаючись нічим великим, автори таких етнографічних фотографій нехитро переказували яку пригоду з життя, малювали якийсь образок, беручи його, як він єсть у дійсности, без жадних прикрас, з усіма прикметами дієвих осіб, з їх мовою, звичками і т. и. Не маючи здебільшого артистичної вартости, такі оповідання мають не раз велику вартість етнографічну, чи побутову, коли автор їх — людина тямуща і знає добре народній побут. А до таких авторів безперечно належав і Ніс. Тим то „Хуртовина“, як етнографічний образок має свою ціну й тепер; зміст оповідання вельми не мудрий:

¹⁾ Надруковане в збірнику д. Білизовського „Складка“ (Спб, 1897).

²⁾ Основа, 1861, кн. 5.

два селяни їдуть степом у хуртовину і з нудьги розмовляють про всяку всячину: тут і стрілецькі пригоди, і оповідання про вовків та зайців і т. и. Але по-за сим немудрим, занадто буденним змістом така сила етнографічних дрібниць, таке знаттє народного побуту, таке багатство спостережень, що навіть фотографічний до наївності спосіб оповідання не відражує читача, — він не занудить ся, читаючи сей коротенький малюнок з життя, а пробіжить його з захватом, хоч артистичної вартости він і не має. „Людська пам'ять про старовину“ містить два окремі начерки: „Шворин рід“¹⁾ та „Про Конотін“²⁾ і має характер споминів про старовину, записаних з народніх уст. Вагу такого матеріалу добре оцінила редакція „Основи“, в примітці до першого начерка кажучи між иньшими от що: „Добре той робить, хто з старосвітськими людьми розмовляє та все стародавнє списує: се він готує на дальші часи скарб такий, що даєть ся не всякому. Багато дечого й не до ладу старі люде плещуть, та все таки треба вислухувати, поки дороге яке зернятко тобі з їх оповідання випаде. Таких зернят єсть доволі у писанні пана Носа, котре подаємо до уваги людям, до старовини охочим“...³⁾ Такий самий характер споминів про старовину носить і надруковане в „Складці“ д. Білиловським оповідання „Запорожець Абиух“. Взагалі одна риса проходить червоною ниткою через усі відомі нам твори Носа — ефотографування дійсного життя, сучасного чи минулого, з усіма його побутовими дрібницями. До більшого автор не береть ся, а своєї неблизкучої мети досягає так добре, що писання його можна студіювати, немов якийсь етнографічний запис. Що до популярних медичних праць Носових, то вони написані гарною народною мовою і теж містять багато етнографічних подробиць і виявляють у авторі великого знавця народніх медичних способів. Нам здаєть ся, що коли-б видати їх у світ другим виданням, де-що поправивши, то ще й тепер вони були-б вельми користні серед нашої не дуже багатой на добрі твори популярної літератури.

Отсе і все, що можна тим часом сказати про твори Носа; бажаємо тільки, щоб їх не спіткала звичайна для посмертних творів українських письменників доля, себ-то — щоб не загинули вони

¹⁾ Основа, 1861, кн. 10.

²⁾ Основа, 1861, кн. 11.

³⁾ Основа, 1861, кн. X, стор. 26.

так безслідно, як загинули вже на віки мабуть твори кількох інших письменників українських (Руданського, Ніщинського, Манжури, Мови, Потебні та ин.). Може в їх знайдесть ся де-що цікаве не тільки з етнографічного та побутового боку. Наше письменство не таке вже багате на гарні твори, щоб нехтувати писаннями навіть таких безперечно другорядних письменників, як Ніс, не кажучи вже про більш визначних діячів нашої літератури. А способів пустити їх у світ, сподіваємось, тепер знайдесть ся досить.

Вже з того вельми неповного огляду життя й діяльності обох письменників, що зробили ми на попередніх сторінках, сподіваємося, видно читачеві, чого ми назвали Симонова і Носа жертвами нашого спеціально-українського лихоліття. На останці додамо ще кілька слів, з яких видійша стане наша про се думка.

Приглядаючись до хронології творів Симонова і Носа, ми повинні зауважити один вельми цікавий факт: обидва письменники почали свою діяльність в ту епоху, що в Росії зветь ся звичайно епохою 60-х років і визначаєть ся пробудженням широкого суспільно-громадського руху до поступу і волі; знесення кріпацтва, судова реформа, земська і мійська автономія та інші такі реформи були наслідком того громадського руху. Разом із тим загальним суспільно-громадським рухом проснуло ся і приспало, здавало ся, на віки подіями попередніх часів нашої історії українство. За голосною піснею Шевченка обізвали ся інші співці; слідом за красивим письменством починають ся зародки української науки, публіцистики, журналістики („Основа“, „Черниговскій Листок“), популярних і просвітних видань для народа, національної школи і т. и. Відомо, як сумно закінчила ся епоха великих реформ: реакція спершу в урядових сферах, а потім і серед суспільства, руйнування духа реформ всякими „новелями“, що в поступові інституції вливали новий, невідповідний змістові їх і просто так шкідливий реакційний напрям і нищили їх найкращі здобутки (згадаймо тільки реформу земства, переведену законом 12 липця р. 1889, скасування виборних мирових суддів, обмеження компетенції суду присяжних і т. и.). В цьому повертанні назад („домой“, як казали славянофіли, хоч в иньшому трохи розумі) українству випало *privilegium odiosum*: молодий ще український національний рух прийняв на себе перші й найтяжчі удари реакції. Першу

пересторогу українству дав міністерський наказ 8 липця р. 1863; коли-ж в половині 70-х років український рух знов почав прибирати виразніші, інтензивніші форми, то мов грім із ясного неба пронесло ся нове лихо: царський указ 18 мая 1876 р. засудив українство на смерть цілком. Те лихоліття тягнеть ся аж „до дне сего“.

Симонов видав свою капітальну працю 1864 р., — саме на початку лихоліття; „Українські приказки“ були останньою його працею для рідної науки, і стало ся се не випадково. Ми не можемо навіть в думках покладати, щоб людина, що стільки хисту, енергії, завзяття та ширости поклала на першу свою працю, стільки труднот та перешкод усяких перемогла, — тією першою і єдиною працею й задовольнилась та, склавши руки, подалась на хутір „тихо віку доживати“. Звичайно буває навпаки: одна праця веде за собою иньші; чим більш людина робить, тим глибше праця затягає її в себе, тим більш охоти й запалу надає. Можна було сподівати ся, що Симонов обдарував би нашу науку ще коштовнішими працями, — та ба! один розчерк пера — і сподівання ті мов дим на повітрі розлетіли ся, а замість гарної, систематичної будівлі наукових праць, що певне й самому Симонову мріялись, — самі лишень безформенні руїни та одломки!... Отже не диво, що Симонов та й багато иньших в ним забажали хуторного спокою і здалека, скептично, зневірливо поглядали на силкування людей-одиниць, що лишили ся самітними борцями серед тієї загальної руїни... Треба було просто таки нелюдського завзяття і дуже глибокої національної самосвідомости (а де їм було взяти ся у нас, що ледве-ледве на власні ноги почали спинатись?), щоб не зневірити ся в справі, не кликнути в розпукою: „finis Ukrainae!“... Трохи инакше одбилось лихоліття на діяльності Носа. Перші твори його належать теж до часів „медового місяця“ російської волі; потім 10-літній антракт до половини 70-х років, коли українству трохи було попущено. Після двох популярних брошюр знов антракт і утеча на хутір — „тихо віку доживати“. Але серед хуторного спокою він не кинув працювати цілком: може десь далеко-далеко, в якомусь глибокому закутку душі його тихо брєніла надія на ліпші часи, а може така вже велика була у небіжчика „письменська сверблячка“ і він писав без жадної надії. Симонов та Ніс — найбільш яскраві зразки того, як відбило ся лихоліття на нашій літературній продукції.

Але те, що з ними — в меншій тільки мірі — трапило ся мало не з усіма українськими письменниками: всі вони почасти жертви нашого лихоліття; всі вони в першу голову на собі відчули його страшну вагу і не дали рідному письменству всього, що могли дати. Вельми цікаво було-б простежити, як лихоліття наше відбило ся на літературній продукції всіх наших письменників і навіть на вартості тих творів, що були написані, бо безперечно, що вартість літературних творів залежить від постійного, регулярного, нормального розвитку, а чи-ж можемо ми про його говорити? Нам здаєть ся, що наслідки такого досліду були-б такі жахливі, що ними „перелякати саме-б пекло можна“: не знаємо, чи хоч один з наших письменників не заведений був би до того жахливого мартирологу з написом: „пропащі сили!“ Але такий мартиролог конче потрібно зробити: він усім — і приятелям і ворогам нашим — покаже на-очно, що коли ми ще не пропали досі, не вважаючи на незлічимі втрати інтелектуальних сил, то ачеї і не пропадемо вже; коли національне лихоліття, якого жадеи у світі народ ніколи не зазнавав і до віку не зазнаватиме, протягом мало не пів століття не звело нашу націю в могилу, то вона має мабуть якісь великі духові сили в собі і певні зародки до культурного розвитку і поступу на національнім ґрунті. Та й самим діячам на рідній ниві се повинно додати більш бадьорости, енергії та витривалости...

Поминаючи на сей раз инші „пропащі сили“, обернемось знову до наших небіжчиків і запитаємо: чи можна-ж сказати про їх, що вони дали своїй рідній країні все, що спроможні були дати і чого від їх можна було сподіватись, і чи не пропащі-ж вони сили, чи не жертви нашого національного лихоліття?...

Сергій Ефремов.

